

Adalékok az *Öreg graduál* antifónáinak kapcsolataihoz

Beiträge zu Verknüpfungen der Antiphonen
in dem *Großen Gradual*. Zusammenfassung

Neben den Gesangbüchern galten anderthalb bis zwei Jahrhunderte lang die Gradualbücher als die für den protestantischen Gottesdienst unbedingt nötigen Bücher. Es waren die ungarischen liturgischen Bücher, die die muttersprachigen liturgischen Sätze enthielten. Die bedeutendste unserer Gradual-Quellen ist das etwa 800 Folio-Seiten umfassende sog. *Alte* oder *Große (Öreg) Gradual* mit Noten, das György Rákóczi I. in 200 Exemplaren in großem Format in der Fürstlichen Druckerei zu Weissenburg (Gyulafehérvár) herstellen ließ. Das Material des gedruckten Graduals wurde laut Vorwort anhand von ungefähr vierzig Gradualbüchern in langer und mühsamer Arbeit von den Redaktoren erstellt. Die Liste der Handschriften, aus denen es als Quelle ausgewählt und korrigiert wurde, ist heute leider nicht mehr bekannt. So weiß man z.Z. nur, dass die Redaktoren bei ihrer Arbeit ungefähr vierzig Bände benutzten, die vor 1623 auf dem Gebiet des mittelalterlichen Ungarns entstanden waren. Da die mit Holzschnitt-technik gedruckten Noten des *Großen Graduals* bei weitem nicht fehlerlos sind, können mehr als die Hälfte der 272 im Gradual mit Noten gedruckten Antiphonen nicht ohne Korrektur verwendet werden. Der Vortrag stellt zwei Quellen bzw. Quellen-Gruppen vor, die uns bei der Interpretation und Korrektur der Melodien der Antiphonen des *Großen Graduals* Hilfe sein können.

Schlüsselwörter: Gradualbücher, das *Große Gradual*, Antiphonen.

^{*} Papp Anette (szül. 1970) a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem (LFZE) tudományos munkatársa, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának docense. A pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Ének-zene – Karvezetés Szakán (1992), a LFZE Egyházzenei Szakán, valamint Középiskolai Ének-zenetanár, Karvezető Szakán (1997) szerzte diplomáit. Az 1999/2000-es tanév őszi szemeszterében a Bázeli Egyetem Zenetudományi Intézetének mesterkuzusait hallgata. Doktori fokozatot a LFZE-en nyert (*A graduál-antifónák középkori kapcsolatai*, 2003). 1997-ben a budapesti Baár–Madas Református Gimnáziumban oktatott éneket és egyházi éneket; 1998-tól a LFZE Egyházzenei Tanszakán tanított hymnológiát, graduáléneklést és népéneket; 2006-tól a LFZE-MTA Támogatott Kutatóhelyek Irodájának tudományos munkatársa; 2008-tól pedig a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának docense. A Magyar Egyházzenei Társaság tagja. Publikációs és szerkesztői tevékenysége mellett olyan protestáns vesperasorozatot indított a budafoki református templomban (2004), amely nemcsak a nagymúltú budafoki egyházzenei életet építi újra, hanem elősegíti a fiatal egyházzeneszek művészeti és elméleti előrehaladását, valamint megszólaltatja a kutatások eredményeit. A havonta végzett szolgálatok anyagát úgy állítja össze, hogy a vesperek kiemelkedő művészi színvonalú eseménnyé legyenek. Az áhítatok anyagának gerincét a 16–17. századi magyar protestáns karkönyvek (graduálok) gregorián tételei adják, amelyekhez többszámú antifóna-, himnusz-, Magnificat-feldolgozások, genfi zsoltárok és korálok társulnak.

A magyar protestáns anyanyelvű gregorián tételeket tartalmazó könyvek, az ún. graduál-könyvek a hazai protestáns egyházak istentiszteletében mintegy másfél-két évszázadig – a gyűlekezeti énekeskönyvvvel együtt – alapkönyvnek számítottak.¹ A nagyjából kéziratos graduál-kötetek összeírásának „virágkorát” a 16–17. századra tehetjük, s okkkal feltételezhetjük, hogy a jelentősebb magyar protestáns gyűlekezetek ebben az időben rendelkeztek saját, általában kéziratos gyűjteménnyel.² Annak ellenére, hogy a 16–17. században keletkezett forrásaink számát a legnagyobb óvatossággal is közel hatvan kötetre becsülhetjük, a történelmi Magyarország területén valaha használt graduál-kötetekből ma ennek mintegy harmadát, 25 forrást ismerünk, s különböző tudósításokból további tizenhárom elveszett graduálról tudunk.³ A kéziratos graduálok anyagának – s általában a graduálos kultúra – legteljesebb összefoglalásának a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában készített *Öreg graduált*⁴ tekinthetjük. Mivel a 17. századra a kéziratos graduál-kötetek anyagába az

„egyik exemplárból másokban való sokszori átal s meg átal íratatások miatt kö-zéjük sok tapasztalható és elszenvedhetetlen fogyatkozások elegyedtek, az exemplárok is egymással sokban nem egyeztek, mert az énekek egyben sokkal többek s különbek voltak, mint másban,”⁵

az *Öreg graduál* összeállítói, Keserői Dajka János és Geleji Katona István egy „mindenféle énekekkel tökéletes[en] teljes, a sok fogyatkozásoktól pedig üres” minta-graduál összeállítását tűzték ki célul, amelyből „aztán mint egy példányból többeket is írhatnának le.”⁶ A nyomtatott graduálhoz elsősorban azt a valószínűleg 1623–28 között készített Bethlen Graduált használták fel,⁷ amelynek anyagát mintegy negyven graduál-könyv alapján⁸ fáradságos és hosszú munkával válogatták és javították.⁹ Az alapos munka ellenére is maradtak hibák a Bethlen Graduálban, ezért Geleji Katona az *Öreg graduál* nyomtatása előtt a kéziratos graduál anyagát sok helyen korrigálta és tartalmát – részint már meglévő tételekkel, részint új, saját szerzeményekkel¹⁰ – az eredeti terjede-

¹ A magyar nyelvű graduálokról és graduál jellegű énekeskönyvekről bővebben ld. *Graduale Ráday saeculi XVII.* Közreadja és bevezeti Ferenczi Ilona. Musicalia Danubiana 16, Budapest 1997, 5–41.

² Arról, hogy miként keletkezhettek egyes kézzel írt gyűjtemények, bővebben ld.: Fekete Csaba: Graduálmásolás vagy graduálszerkesztés? In: *Magyar Egyházzene* XVI (2008/2009), 461–468.

³ Ld. Ferenczi Ilona: *Graduale Ráday saeculi XVII.* 13. és 84. számú lábjegyzet.

⁴ *Öreg Graduál, mely mind az első fordításban vagy ujjonnan való szerkesztetésben, s-mind pedig az egy exemplárból másban való irattatásban esett fogyatkozásoktól szorgalmason meg tisztogatott, és sok hozzá kívántatott szükséges részekkel meg öreghittetett.* Gyulafehérvár 1636. RMK I. 658.

⁵ *Öreg graduál* ajánlólevele, 8v.

⁶ Uo.

⁷ Ld. Kurta József: *Az Öreg Graduál századai Erdélyben.* Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 8. Kolozsvár 2002, 12.

⁸ A begyűjtött graduál-források listáját sajnos nem ismerjük.

⁹ A himnuszokat, zsoltárokat Keserői Dajka, a lamentációkat és passiókat Geleji Katona igazította, míg a prosákat, antifónákat, Te Deumot, Litániát és más tételeket annak ellenére korábbi formájukban hagyták, hogy „azokat is megolvasni igen szükséges lett volna.” *Öreg Graduál ajánlólevele*, 9r.

¹⁰ „Továbbá némely szükséges ünnepi caeremoniákat, melyek még az írotthoz kívántattak, vagy más-honnan felkeresgettem, és sok bennük lévő fogyatkozásoknak szemektől nagy munkával megtisztogatván, a nyomtatotthoz ragasztottam, úgy mint a négy Evangélisták szerint való hosszú Passiót és a vasárnap-i Evangéliumokból való Antiphonákat, amelyek a kézzel írott Graduálban nincsenek; azok nélkül pedig mely csorbás és hiányos lett volna a Graduál, akárki elgondolhatja; Avagy némelyeket magam elmémrel

lem negyedével bővítette.¹¹ Az elkészült monumentális gyűjteményt I. Rákóczi György erdélyi fejedelem bőkezű támogatásával 200 példányban nyomtatták ki,¹² és a köteteket a fejedelem sajátkező ajánlásával a nagyobb gyülekezeteknek küldték szét.¹³ A nagy és gondos előkészület ellenére az *Őreg graduál* fametszetes technikával nyomtatott kottái¹⁴ közel sem hibátlanok.¹⁵ Természetesen az írás- (vagy nyomtatási) hibák nem csak az *Őreg graduált* jellemzik. Csomasz Tóth megállapítása szerint „zenei tekintetben a reformáció hajnalán európai színvonalat és iskolázottságot mutató egyházi közműveltség fokozatos, de állandó hanyatlást mutat: Huszár Gál énekeskönyvének (1574) nyomtatott kottaiban sokkal több a hibásan feltett kulcs vagy a hangjegyhiba, mint nemcsak az egykorú német, cseh és lengyel zenei kiadványokban, amelyek gyakorlatilag hibátlanok, hanem mint a két fennmaradt század középi, nem egyházi hangjegyforrásban, a zeneileg szintén alig hibás *Tinódi-Cronicában*, vagy a Hoffgreff-kancionáléban.”¹⁶ A zenei műveltség színvonalvesztése elsősorban az egyházi zenei élet területét érintette. Ferenczi úgy gondolja, hogy az egyházi énekrepertoáron belül is a gyülekezeti énekek kottázása jobb állapotot mutat, míg a zenei írásbeliség romlása inkább a graduálanyagot tartalmazó kötetekben érhető tetten.¹⁷ Sőt Ferenczi a 16–17. századi magyar nyelvű graduálok zenei helyesírása kapcsán arra az álláspontra jut, hogy közülük „egyik sem hibátlan forrás, a megbízhatóság mértéke legfeljebb 80%-os.”¹⁸

A magyar protestáns graduál-kötetek anyagán végzett eddigi kutatásaim – mind az anyag mennyisége, mind a kutatás érdekessége miatt – elsősorban a graduálok antifóna-anyagát célozták meg. Ebben a munkában a legtöbb kérdést az *Őreg graduál* tételei-

szerzettem hozzá, mint a minden Vasárnapokra való Responsoriakat, Versiculusokat, és Benedictioakat, avagy az egész éneklést berekesztő Áldásokat...” *Őreg graduál* ajánlólevele, 10r.

¹¹ Bővebben ld. Ferenczi Ilona: Kísérlet a liturgia egyesítésére az Erdélyi Fejedelemségben (a 17. század első felében). In: *Magyar Egyházzene* I (1993/1994), 21–30., 23.

¹² A nyomtatás menetéről és időtartamáról maga Geleji tudósít az ajánlólevél 10r folióján: *Isten mondhatná meg mennyit bajlódtam légyen véle, három esztendőktől fogva, mert minden kótás énekeket kétszer kellett kinyomtatnom, elsőben csak puszta lineákra, s-azokat az Cantorral megkótáltatván az Metszőhöz kellett küldenem, az kikimetszvé, ismét újonnan kellett kótásan lenyomtatnom. Óh, mennyi bajom volt az kótáknak igazgattatásokkal, kevés próbát hoztak, amelyben egynehány hiba nem lett volna, s-meg másszor kellett metszgetnem...*

¹³ A megajándékozott gyülekezetek nevének listája nem maradt fenn. Mára körülbelül negyven olyan eklézsiát sikerült azonosítani, akik valószínűleg megkaphatták az *Őreg graduál* egy-egy példányát (ld. Kurta 2002, 103.). A 200 nyomtatott kötetből a mai Magyarország és Erdély területéről (Ferenczi 1993, 28., Kurta 2002, 104–126.) összesen huszonegy könyvet tartunk számon, Felvidékről és Délvidékről a graduálnak mindmáig egyetlen példánya sem került elő (Kurta 2002, 103.).

¹⁴ Többszöri hibaforrást és korrigálási gondot jelenthetett a *fametszetes technika* is. Mint azt Geleji tudósításából tudjuk (a nyomtatás menetéről és időtartamáról ld. az Ajánlólevél 10r folióján írottakat), a dúcot a szedésbe illesztve a lapokat másodszor is kinyomtatták. A négy évig elhúzódó nyomtatás során egy dallamrész, kulcs stb. hibája, neumák és szöveg jobb társítása, csak a dúc – vagy egy oldalon több dúc – újrametszése, az egész lap újráillesztése árán volt javítható. Érthető, hogy a harmadszori-negyedszeri újrametszést és újrayomást mellőzve sok lapot *abban hagytak, amiben találták*, és a helyesbítést az *értelmes kántorokra* hagyták. Ezzel magyarázható az is, hogy sok helyen csaknem egy egész sor üres kottasor maradt a lap alján. Ennek eltüntetésére nemcsak újra kellett volna tördelni az anyagot, hanem több lapot is újra kellett volna metszeni.

¹⁵ A zenei helyesírás problematikájáról ld.: Csomasz Tóth Kálmán: Szenci Molnár Albert és a magyar zenei írásbeliség. In: *Magyar Zene* 15 (1974), 350–363.; Ferenczi Ilona: Zenei helyesírás és 'variálás' a XVI–XVII. századi graduálokban. In: *Zenatudományi Dolgozatok* 1988, 61–72.

¹⁶ Csomasz Tóth Kálmán: Egyházi művelődésünk a magyar zenetudomány tükrében. *Theologiai Szemle* IV/3–4 (1961), 95–101., 96.

¹⁷ Ferenczi Ilona: *Zenei helyesírás és 'variálás' a XVI–XVII. századi graduálokban* 61.

¹⁸ Uo. 68.

nek értelmezése, átírása, illetve javítása vetette fel. A kutatás során nyilvánvalóvá vált, hogy a graduálban kinyomtatott 272 kottás antifónának több mint a fele csak korrigálásokkal értelmezhető.¹⁹ A lejegyzés leggyakoribb hibája a helytelen kulcsjelölés,²⁰ néhány antifóna dallama pedig csak többszöri kulcsváltás beiktatásával rekonstruálható.²¹ Szintén jellegzetesnek mondható hiba, amikor egy-egy hang vagy dallamszakasz kottázása szekunddal, terccel vagy akár szeptimmal(!) elcsúszott. Ezek a „sajtóhibák” a többi graduál-kötetben található variánssal – vagy a beazonosított középkori mintadallammal – való összevetés után²² néhány esetben könnyen javíthatóak.²³ Sok esetben viszont nehéz helyzetben voltam annak megítélésakor, hogy egy-egy dallamfordulat eltérő megoldását nyomtatási hibának vagy egyéni variánsnak tekintsem-e.²⁴ A döntést tovább nehezítette, ha egy adott antifónát más graduál-forrás – illetve a középkori repertoár – nem tartalmazott vagy csak olyan távoli dallamvariánst adó modellt találtam, amelyre a javítás során nem támaszkodhattam.²⁵ Mindezek fényében különösen fontosak azok az adalékok, amelyek az *Öreg graduál* tételeinek javítását, illetve az esetleges hibák beazonosítását árnyalják vagy megkönnyítik. Jelen írás egy olyan forrást, illetve egy forrás-csoportot mutat be, ami ezt a munkát segítheti.

1. A Patay Graduál²⁶

A Patay Graduált a táblában lévő bejegyzés szerint 1801. április 8-án ajándékozta Patay József a kollégium könyvtárának. A kötetben jelentős a hiány, a régi számozás tanulsága szerint legalább 60 oldal és a kötet befejező része is elveszett. Ma a kötet 109 folióból áll. A graduál keletkezési helye nincs megjelölve, talán valamely Abaúj-Torna, esetleg Zemplén-megyei protestáns közösség használhatta.²⁷ A Patay Graduál keletke-

¹⁹ Részletesen ld. Papp Anette: *A graduál-antifónák középkori kapcsolatai*. DLA értekezés. Egyházzene-doktori disszertációk, V. MTA Támogatott Kutatóhelyek Irodája – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, Budapest 2008; ld. különösen *A graduál-könyvek zenei helyesírásáról* című fejezetet, 291–293.

²⁰ A nyomtatás a tételek túlnyomó többségéhez tenorkulcsot ad, de több dallamot csak altkulccsal lehet értelmezni.

²¹ Pl. *Ha én el nem menendek* (ÖG 472a.), *A jó Pásztor* (ÖG 471a.), *Istennek bölcsessége* (ÖG 448a.).

²² Disszertációmban összehasonlítottam a magyar graduál-irodalom legfontosabb forrásainak antifóna-anyagát a magyar középkori hagyománnyal. A graduál-antifónák középkori előzményeiről ld. még Papp Anette: *A graduál-antifónák középkori kapcsolatai*. In: *Socia exultatione*. A Rajeczky Benjamin születésének 100. évfordulóján tartott tudományos ülésszak előadásai. MTA-LFZE Egyházzenei Intézet, Budapest 2003, 135–151. Papp Anette: *Die ungarische Gradual-Antiphonen und ihre Verbindungen mit den mittelalterlichen Melodien*. In: *Porta speciosa. A Journal of Theological Aesthetics*. Institute of Sacred Arts Budapest. Volume 2, Pentecost 2010, 39–53.

²³ Pl. *Tudjátok hogy közel* (ÖG 20a.), *Felmegyek az én Atyámhoz* (ÖG 475a.), *Galileabeli férfiak* (ÖG 125a.) A tételek záróhangjai elcsúsztak.

²⁴ Ilyen dilemmával találkozhatunk több ízben Papp 2008. *Fordítások* című fejezetének második alfejezetében (*Néhány hangos eltérések*) sorolt tételek kapcsán.

²⁵ Ld. Papp Anette: *A graduál-antifónák középkori kapcsolatai*. (*Szabad variációk*, illetve az *Új szöveg-dallam kombinációk* című csoportjában több példát is találhatunk).

²⁶ Stoll Béla: *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*. Budapest 2002, Nr. 12.

²⁷ Ez a Miskolctól északra, Sárospataktól nyugatra fekvő vidék a Szikszó-Abaújszántó-Gönc-Kassa-Szepesi-Komjáti városok vonzáskörzetét jelenti. A terület „aktivitását” jelzi, hogy az egyik legelső graduáltörödéünkön kívül (ún. „Miskolci törödek” az 1540-es évekből) a ma ismert graduál-források közül jelentős kötetek, pl. Huszár Gál Komjátiban nyomtatott graduálja, vagy a közelmúlban felfedezett Tornai graduál erről a környékről származnak.

zési idejére vonatkozóan szintén nincs bejegyzés vagy utalás a kötetben. Bár a forrás első ismertetője, Kálmán Farkas az 1880-as években²⁸ még úgy gondolja, hogy a kötet 1583-ból való, tévedését Szombathi János, a pataki kollégium könyvtárosa²⁹ a 18. század utolsó harmadában a graduál táblájába írt bejegyzésében a 16. század végi, 17. század eleji keletkezési időre korrigálja. Szombathi feltevését 1905-ben Horváth Cyrill is megerősítette.³⁰ A kötetet – több „társához” hasonlóan – négyvonalas kottára, kurzív magyar notációval, kulcsok nélkül jegyezték le. A könyv szerkesztésmódja, anyagának elrendezése az *Öreg graduál*hoz hasonlóan „vegyes” elrendezést mutat: azaz mind a műfaji sorozatok, mind a folyamatos liturgikus rend megtalálható benne.³¹

A graduál antifónái az *Antiphonae cum tonorum non nullorum assignatione tam festis quam profestis diebus canendae etc.* címfelirattal kezdődnek. A liturgikus idő szerint rendezett anyag ma 101 tételből áll,³² de a sorozatból hiányoznak az egyes liturgikus idők megnevezései: azt, hogy egy újabb időszakba léptünk, általában úgy jelzi a notátor, hogy az ünnepet nyitó antifónát új kottasorban „behúzással” indítja. A graduál antifónái – néhány kivételtől eltekintve – nem számítanak különlegesnek, hiszen a tételeket a korábbi, illetve későbbi kötetekben viszontlátjuk. Figyelemre méltó viszont az antifónák sorrendje, amelyet az *Öreg graduál* ünneprend szerinti antifóna-beosztása³³ szinte szóról-szóra átvész.³⁴

Mivel az eddig ismert graduálok közül az első a Patay Graduál, amelynek antifóna-elrendezése azonos az *Öreg graduál* szerkesztésével, jó okunk van feltételezni, hogy a válogatáshoz használt negyven kötet egyike a Patay Graduálhoz hasonló forrás, annak valamely testvére lehetett. Ezt a feltételezést az is megerősíti, hogy az *Öreg graduál* eddig más forrásból nem dokumentált antifónái közül néhányat viszont láthatunk a Patay graduálban.³⁵ Azt azonban, hogy az *Öreg graduál* antifóna-anyagának összeállításához nem a Patay Graduált, hanem annak valamely testvérét használták, az látszik igazolni, hogy a más forrásban nem található közös anyagból, tehát a három antifónából kettő sajnos kotta nélkül szerepel a Patay graduálban.³⁶

²⁸ *Egyetemes Philológiai Közlemény* 1881, 861.

²⁹ 1783-tól a pataki kollégium könyvtárosa.

³⁰ A feltevést az írásjelleggel és az ortográfiával erősíti meg. Ld. K. Moly [Horváth Cyrill]: Két pataki graduál. In: *Sárospataki Füzetek* 1905, 108–132. Véleményem szerint a kötet 16. századi keletzése nem helytálló, a graduál-könyv valamivel később, a 17. század első harmadában készülhetett. A keletkezési idő meghatározását többek között az antifóna-anyag összeállításának módjára és a repertoár bőségére alapozom. Az időben előrehaladva megfigyelhető, hogy az egyes graduál-kötetekben nő az antifónák száma. Ennek oka egyrészt az ünnepek anyagának egyre bővebb kidolgozása (míg Huszár Gál 1574-es kötetében az adventi időre 4 antifónát, addig az Eperjesi graduálban 26 tételt kapunk), másrészt az ünnepkörök kibővülésének (Epiphania utáni vasárnapok, Szentháromságvasárnapot követő vasárnapok stb.) köszönhető. A kötet 17. századi datálását az egyes antifóna-részek laphiánya sem befolyásolja.

³¹ Pl. teremtés-himnuszok, verzikulus-, responzóriumi-, Benedicamus-sorozatok az egyházi év rendje szerint. A magyar nyelvű graduálok és graduál jellegű énekeskönyvek beosztásáról ld. Ferenczi Ilona: *Graduale Rádai saeculi XVI.* 9–20.

³² A kötet eredetileg több tételt tartalmazhatott: a laphiány az antifóna-anyagot is érinti.

³³ Az *Öreg graduál*ban kétféle elrendezésben találjuk az antifónákat: első ízben az egyházi év ünneprendje szerint haladva egy-egy időszakba ágyazva általában himnusz-antifóna-responzóriumi-verzikulus-sorozatba osztva, majd a passiók után *Antiphonae Dominicales* felirattal egy olyan vasár- és köznapi antifóna-csoportba gyűjtve (443a–503a), amellyel Geleji egészítette ki az *Öreg graduál* antifóna-repertoárját.

³⁴ Az antifónákról készített összefoglaló táblázatot ld. az 1. számú mellékletben.

³⁵ Ezek a következő tételek: Az ang'álnak tekinteti, Ime az Ur Istennek szent lelke, Magasztall'uk minn'aian.

³⁶ Az antifóna-párokat ld. a 2. számú mellékletben.

Fontos viszont, hogy a mindkét forrásban megtalálható kottás antifónák dallamváltozatai sokszor azonosak, ami azért is jelentős, mert mint arra már utaltam, az *Őreg graduál* nyomtatott kottái közel sem hibátlanok. Így a dallamok értelmezése, ellenőrzése és javítása szempontjából is fontos kiindulópont lehet a Patay Graduál antifóna-anyaga.

2. Az unitárius források antifónái

A másik forrás illetve forráscsoport, ami az *Őreg graduál* egyes antifónáinak beazonosításához segítséget nyújthat, az unitárius testvéreinkhez köthető.

Az unitárius (korabeli szóhasználatnál antitrinitárius) egyház a 16. század utolsó harmadában, Erdélyből kiindulva jött létre. Mivel az unitárius felekezet Jézus és a Szentlélek önálló isteni személyiségét, tehát a keresztyénség szentháromságát nem fogadja el, egyházszervezetileg hamar elkülönült a többi protestáns egyháztól.³⁷ Mégis a fennmaradt nyomtatott és írott unitárius graduál-könyvek tanulsága szerint az erdélyi unitáriusok a magyar evangélikus és református egyházzal megegyezően igyekeztek megőrizni és liturgiájukba beépíteni a középkorból örökölt, magyar nyelvre átültetett gregorián anyag egy részét. Ma mintegy 12 olyan kézzel írott kottás graduál-forrást (illetve töredéket) ismerünk, amelyek unitárius használatban voltak,³⁸ s részben vagy egészben tartalmazzák azt a 25 antifónát, amelyet ma „unitárius repertoárnak” tekintetünk.³⁹

Az első – sajnos ma az elveszett kötetek között számontartott – unitárius kézirat 1602-ből származhatott, s Thoroczkai Máté püspök díszkönyve lehetett. A graduál-kötetet csak Uzoni Foszó István 18. századi egyháztörténetének leírásából ismerjük.⁴⁰ Ugyan a kötet ma nincs meg, de a tudomány annak ellenére elfogadja a graduál létezését, hogy magát a kötetet Uzoni Foszó István után senki sem látta. Mivel a kötet tartalmát Uzoni-Foszó leírta,⁴¹ így a tételeket legalább cím szerint ismerhetjük.⁴² Az antifónák között három olyan tételt találunk, amely a Thoroczkai Graduál után az *Őreg graduál* anyagában – és az eddigi kutatások alapján csak ott – jelenik meg.⁴³ Ezeket az antifónákat eddig nemcsak más graduálforrásban nem találtam, hanem a középkori la-

³⁷ Dávid Ferenc nézeteinek összefoglalásáról és az erdélyi antitrinitarizmus kezdetéről bővebben ld.: Mihály Balázs: *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*. Budapest 1988. (Humanizmus és Reformáció, 14.) valamint Antal Pirnát: *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*. Budapest 1961.

³⁸ Csonka Antiphonale, Stoll Nr. 143; Komjátszegi Graduál, Stoll Nr. 137; Unitárius („Felvinci”) Graduál, Stoll Nr. 138; Graduale Sacrum, Stoll Nr. 140; Erdélyi Graduál-töredék, Stoll Nr. 144; Fitosváraljai Graduál, Stoll Nr. 208; Székelykeresztúri passionális, Stoll Nr. 286; Homoródalmási Kovács János graduálja, Stoll Nr. 1068; Bölöni Graduál, Stoll Nr. 1043; Szabédi Graduál, Mikrofilm felvétele: MTA Zenetudományi Intézet Budapest, 11658/2001–5. számon. A graduál anyagát ismertette: Péter Hoppál: A Szabédi Graduál 1632. In: *Magyar Zene*, 2006/I. 39–52. Csegezi Graduál, kutatatlan; Kereki Graduál, kutatatlan. Az egyre bővülő kutatásoknak köszönhetően (főként Molnár B. Lehel és Kovács Sándor munkájának eredményeképpen) az unitárius graduál-források száma és beazonosítása egyre gyarapszik.

³⁹ Az unitárius antifóna-repertoár elemzését ld.: Anette, Papp: *Die Antiphone in den unitarischen Quellen*. In: *De musica disserenda* 2008, IV/1, 79–92. (Herausgegeben vom Institut für Musikwissenschaft der Slowenischen Akademie der Wissenschaften und Künste, Ljubljana.)

⁴⁰ Kénosi Tözsér János – Uzoni Foszó István: *Az erdélyi unitárius egyház története I. Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai* 4/1. Kolozsvár 2005, 797–803.

⁴¹ Uo.

⁴² Az antifónák listáját ld. a 3. számú mellékletben.

⁴³ Kegyeiségnek és minden jósnak (*Őreg graduál* 214a), Hatalmas Isten, a te akaratodból (*Őreg graduál* 213a), Ami nagy becsületben vagyom (*Őreg graduál* 483a). A *Hatalmas Isten* kezdetű antifónát ld. a 4. számú mellékletben.

tin előzményeit sem sikerült beazonosítanom. Az egyetlen „nyom”, amin elindulhatnánk, s a tételek helyesírását ellenőrizhetnénk, az a Thoroczkai Graduál esetleg felbukkanó példánya lehetne.

A jelenleg tanulmányozható unitárius graduálok mindegyike 1635 után íródott. A kötetek antifóna-anyagának tanulsága szerint az 1602-es graduálhoz képest megváltozott a graduál-könyvek felépítése, azaz szerkezete, valamint egyes graduál-tételek elmaradnak, illetve néhány új antifóna jelent meg a könyvekben. Ettől kezdve viszont az unitárius források mindegyike tartalmazza azt a 25 antifónát, amelyet ma „unitárius repertoárnak” tekinthetünk. Ez az anyag olyannyira állandó, hogy a nyomtatott énekeskönyvek egészen a 18. század végéig változatlanul hozzák az antifónák szövegét. E repertoár a mennyiségét tekintve a többi protestáns forráshoz képest jóval szerényebb,⁴⁴ s a tételeknek valamivel több mint fele, 13 antifóna valamely más protestáns forrásban is megjelenik,⁴⁵ mégis hét tételt érdemes összevetni az *Öreg graduál* darabjaival. Ha ugyanis az antifónákat egymás mellé tesszük,⁴⁶ azt láthatjuk, hogy az unitárius kéziratok dallam- és szövegváltozatai visszaköszönnek az *Öreg graduál*-ban.

Bár az *Öreg graduál* antifónáinak forrásháttere messze nem tisztázott, de remélhetjük, hogy a graduál-források gondos átvizsgálásával, az anyagok összehasonlításával – talán új források felbukkanásával – előbb-utóbb pontosabb ismereteink lesznek arról az antifónakincsről, melyet az *Öreg graduál* 274 tétele reprezentál.

Mellékletek

1. A Patay Graduál antifónái⁴⁷

<i>Kezdősor</i>	<i>Lit. idő</i>	<i>Öreg Graduál</i>	<i>HG</i> ⁴⁸	<i>Csá</i> ⁴⁹	<i>Rá</i> ⁵⁰
Az Ur ug' iu ki mint Orias	Adv	„			–
Regen elmúlt idokban	„	„	2		1

⁴⁴ A többi protestáns forrásban az antifónák száma 62–274 között mozog.

⁴⁵ Pl. az Eperjesi, Spáczay vagy a Ráday Graduálokban.

⁴⁶ Ha embereknek (*Öreg graduál* 74a); Írván vagyon: nem csak kenyérrel (*Öreg graduál* 457a); Miképpen Jónás volt (*Öreg graduál* 465a) Krisztus megholt az mi bűneinkért (*Öreg graduál* 467a); Az Úristennek angyala leszálla (*Öreg graduál* 468a); Bizony, bizony mondom tinéktek: aki megtartandja (*Öreg graduál* 460a); Szólnak vala külön-külön nyelveken (*Öreg graduál* 139a). *Az Úristennek angyala* kezdetű tételt ld. az 5. számú mellékletben.

⁴⁷ A töredékek dőlt betűvel szedve, a kotta nélküli tételek aláhúzással jelölve. A felcserélt antifónákat csillag jelzi. Az *Öreg graduál*-ban megjelenő, eddig csak a Patay Graduálból dokumentálható tételek félkövér betűvel kiemelve. Az általános használatra szánt (quotidianae) antifóna-anyagot a jegyzék nem tartalmazza. Ennek az az oka, hogy a Patay Graduál anyaga valószínűleg itt a leghiányosabb, így az összevetést nem érdemes elvégezni. A Patay és *Öreg graduál*ok antifóna-elrendezését más, 16. század végi, illetve 17. század eleji forrás anyagával is összevetettem. Ezeknél a forrásoknál csak azt jeleztem, hogy az adott antifóna a csoport hányadik tételként szerepel. A források rövidítésének feloldását ld. alább.

⁴⁸ Huszár Gál: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték és imádságok*. Komjáti 1574. RMNy 353. Facsimile kiadása Hubert Gabriella tanulmányával: *Bibliotheca Hungarica Antiqua 13*. (Szerk.: Kőszeghy P.) Budapest 1986.

⁴⁹ Stoll: *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*. Összeállította Stoll Béla, Budapest 2002. Nr. 15.

⁵⁰ Ráday Graduál: Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye K-1.480. Kiadását ld. Ferenczi 1997.

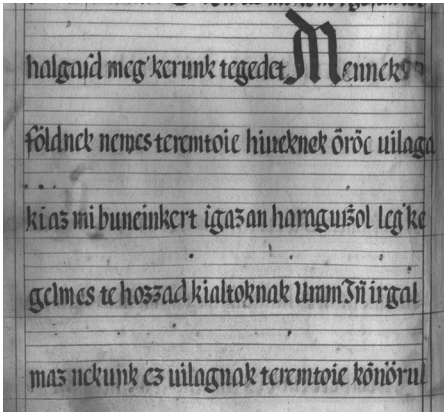
<i>Kezdősor</i>	<i>Lit. idő</i>	<i>Öreg Graduál</i>	<i>HG</i> ⁴⁸	<i>Csá</i> ⁴⁹	<i>Rá</i> ⁵⁰
Tudg'atok hog' közel vag'on	„	„	5 (Nat)		2
Jui el Ur Isten	„	„		3 (Nat)	4
Jobbiczatok meg' eteteket	„	„	1		3
Ime eliut az att'a Istennek fia	„	„	4		8
—	„	Reghi időtől fogva			
—	„	Variut a mi idvezítő			
—	„	Imé az Vrnak neve, messze földről			
—	„	Imé el jő a mi idvezítő			
—	„	Aldot Vrnuk Jesus	3		
—	„	Az te magodból *			
—	„	Gabriel Angyal			
—	„	Az Atya Isten váltáságot *			
—	„	Mvtásd megh Vram Isten			
Szolla ennekem az en szent	Nat	„		1	6
Mint eg' uölegen'	„	„			11
Nag' büseggel ontetek	„	„			
Meg' ualtot kulde az Ur Isten	„	„			
Az te magzatadból tesztek *	„	„			5 (Adv)
Te ueled uag'ok en att'a Isten	„	„			
Ez napon Christus születek	„	„		6	
Teged az att'a Isten	„	„			9
Higgetek mert im eliut	„	„		2	
Bekesegnek Ura	„	„	10	4	7
Ualtsagot kulde	„	„			10
Diczoseg magassagban	„	„	8		
Aldot urunk Jesus Christus	„	„			
Az att'a Isten ez uilagra	„	„	9	5	
Örok mindenható att'a Istennek	„	„	12		
Az att'a Isten ualtsagot kulde *	„	„			
Az att'a Uristen monda	„	„	7		
—	„	Könyörgünk Vr Isten tenéked, használlyon			
Bolczek latuan az czillagot	Epiph	„	13		12
Szol' minekunk Ur Isten	„	„			
Oh czudalatos egg'esules	„	„			
Minden teremtet allatoknak	„	„	14		
Harom czudakkal	„	„	15		13
Szüz Marianak diczeretivel	„	(quot. anyagában)			
—	„	Vallást tegyenek			
—	„	Az békességnek Kírálya			
El iuttenek nekunk poenitentianak	Qu	„		8	14
Vigazzatok keresztnek	„	„			15
—	„	Az én életemre esküszöm	17		

<i>Kezdősor</i>	<i>Lit. idő</i>	<i>Öreg Graduál</i>	<i>HG</i> ⁴⁸	<i>Csá</i> ⁴⁹	<i>Rá</i> ⁵⁰
(quotidianae anyagában)	„	Ha embereknek		11	16
—	„	Az mi bűneinkről tartsunk			19
—	„	Nem csak kenyérrel él		6	
—	Palm	Sidoknak serege vinek			
—	„	Dicsőség Davidnak Fiának			
—	„	Sidóságnak serege ruháiokat			
Ments meg' minket Ur Isten	in diebus maioris hebdomadae	„	19	13	24
Aldot Uristen segel' meg'	„	„	18	9	18
Meg' osztak ököztök	„	„		14	23
Nag' sok hamis tanuk	„	„		15	22
Sidoknak Judas illien iegiet	„	„		17	
Megh feszituen Attia Istennek	„	„	20	18	26
Az asszonallatok üluen	„	„			
Az te hiueidnek szerelme *	„	„		20	21
Urunk Jesus halalanak ideien *	„	„		19	
Hatra terienek	„	„			
En Istenem szabadicz ki	„	(Mi Istenünk)		21	
Elő allanak az földi királ'ok	„	„			
Nag' bekeseggel kimulom	„	„			27
	„	Az te hivednek szerelme *			
	„	Vrunk Jesus halálának *			
Husuet napian hainalban	Pasc	„	23	23	28
Az Istennek ang'ala monda	„	Az Istennek Angyala le szálla *	25	24	29
Az Istennek ang'ala le szálla *	„	Az kegyelmes Jesus Christus *		25	
Az kegyelmes Jesus Chrüs *	„	Az Istennek Angyala monda *	27	26	
Feltamaduan az Chrüs	„	„	26	27	30
Holual reggel husuet napian	„	„	24	28	32
Az ang'altul valo feltekben	„	„			
Az ang'álnak tekinteti	„	„			
Az mi urunk Jesus Chrüs	„	„			31
Giozodelmes Chrüs	„	„			
Az ido beteluen	„	„			
Mondanak uala az aszoniallatok eg'masnak	„	„			
	„	En el temettettem vala			
	„	Fel magasztaltat t az Jesus			
	„	En vagyok ki vagyok			
	„	Fel támada az Christus Jesus			
	„	Kérem az én szent Atyámtul			
	„	En el aluttam és állomban voltam			
	„	Az Asszonyiállatok, ülven			33

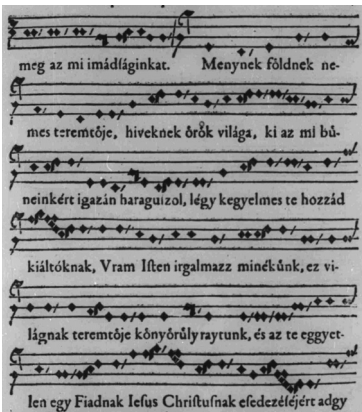
<i>Kezdősor</i>	<i>Lit. idő</i>	<i>Öreg Gradual</i>	<i>HG</i> ⁴⁸	<i>Csá</i> ⁴⁹	<i>Rá</i> ⁵⁰
Fel menuen Chrüs menn'egben	Asc	„	30	29	36
Chrüs urunk Jesus ez mai	„	„	31	33	35
Ezkeppen iu el	„	„		30	
Galileabeli ferfiak	„	„	28	34	34
Kezeit fol emeluen	„	„			38
Szemek lattara fol emelkedek	„	„		32	37
Fel meg'ek att'amhoz	„	„			
<u>Vig' föl minket</u>	„	kotta nélkül			
	„	Monda Christus Vrunk az ö *			
Mikoron be töltenek uolna	Pent	„			39
Szolnak uala kulomb kulomb	„	„			41
Monda Chrüs az ü tanituaninak, nem hadlak*	„	„	34		
—	„	Zugás lön az éghből			40
Ur Istennek szent lelke	„	—	32		42
Az sz:lelek Ur Isten	„	—			
<u>Ime az Ur Istennek szent lelke</u>	„	kotta nélkül			
Iouel szent lelek UrIsten	„	„	33		
—	„	Ez napon bé töltenek az Husvét			
—	„	Mikoron el jövend az vigasztaló			
Diczeret leg'en te neked	Trin	„	35		
Diczeret es öröc diczösseg'	„	„			
—	„	Téged egynek állapotban			43
Nagy diczeretes diczosseget	„	„			45
—	„	Aldgy megh minket			44
—	„	Igaz hitből kérünk (kotta nélkül)			
Harman uannak kik men'ben	„	„			

2. Antifóna-párok a Patay graduálban és az Öreg graduálban

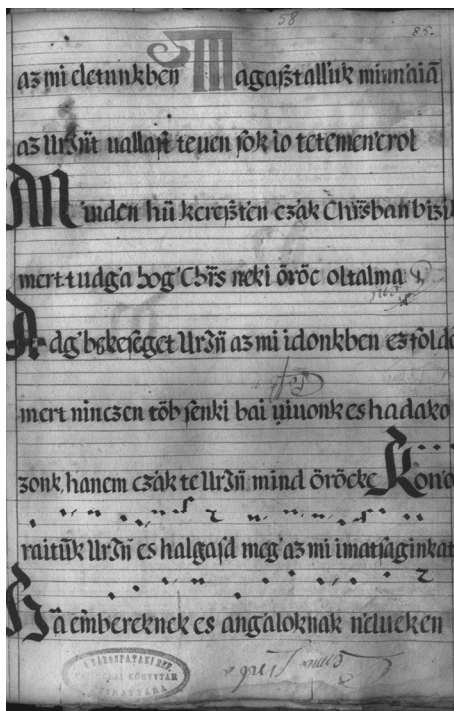
Patay graduál

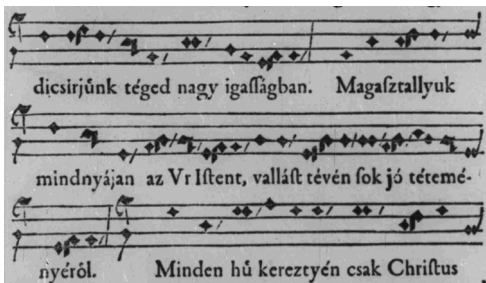
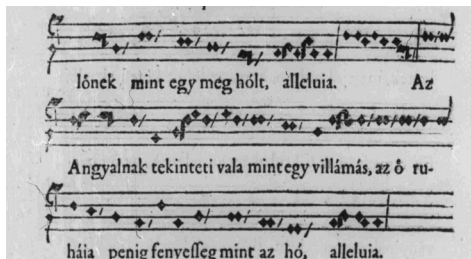
Öreg graduál

Patay graduál

Öreg graduál

3. Thoroczkaai Máté elveszett graduáljának antifónái⁵¹

- Az Úr úgy jó ki
- Megesküdt az Úr
- Hirtelenséggel lőn
- Szülé az ő Fiát
- Ha embereknek és angyaloknak
- Írván vagyon: nem csak kenyérrel él az ember
- **Nem hívott minket az Isten (Csá, Spá)**
- **Senki meg ne csaljon titeket (Spá)**
- Bizony, bizony mondom tinéktek

⁵¹ A későbbi unitárius forrásokból hiányzó tételek félkövérrel szedve. A tételek közül azokat, amelyek csak az *Öreg graduál* anyagában térnek vissza, aláhúzással jelöltem. Az egyenlőre ismeretlen antifónák dőlt betűvel szedtem.

- Miképpen Jónás volt három napon és három éjjel
- Az Krisztus megholt az mi bűneinkért
- Úristennek Angyala leszálla a mennyégből
- Feltámadván a Krisztus megjelenék
- **Galileabeli férfiak (HG, Csá, Pat, Rá, Spá, Ep)**
- Mostan jeles innep
- Mikor bételjesedett volna az ötvenedik nap
- **Ami nagy becsületben vagyon (ÖG)**
- **Boldog, aki eszik kenyeret (Spá)**
- **Mondom tinéktek (Spá)**
- **Amely mértékkel ti mérendetek (Spá)**
- **Ha inkább nem bővölködendik (Spá)**
- A bűnnek zsoldja
- **Ojjátok meg magatokat (Ep, Spá)**
- **Azért esett fogságba az én népem (Spá)**
- Minden, aki felmagasztalja magát, megaláztatik
- **Mit kellett volna mégis (Spá)**
- **Legelőször keressétek (Ep, Spá)**
- **Adjátok meg a császárnak (Spá)**
- **Miképpen a villámlás (Ep, Spá)**
- *Mi Istenünk, nincsen minékünk erőnk*
- *Egybegyűlték a mi ellenségeink*
- **Kegyességnek és minden jósnak ÖG**
- **Hatalmas Isten, a te akaratodból ÖG**
- Úgy szereté az Isten e világot
- Moyses azt mondja az Izrael Fiainak
- A'kiről szólt Moyses, arról az Atya
- Úgy mond Jézus: ha megmaradándotok
- A Krisztus azt mondja: én vagyok a feltámadás
- Úgy mond Jézus: én vagyok az Út és igazság
- Ez az örök élet: hogy megismerjenek téged
- Bizonyos beszéd ez, és méltó arra

4. A Hatalmas Isten kezdetű antifóna

legitfegül híjuk. Hatalmas Isten az te akara-

todból léfznek az efiók, és égbi harmatok, mellyek-

kel ez földet megh lírofitod, és te parancsolatod-

ból rekednek meg az éghnek csatornai; kérjük te sz.

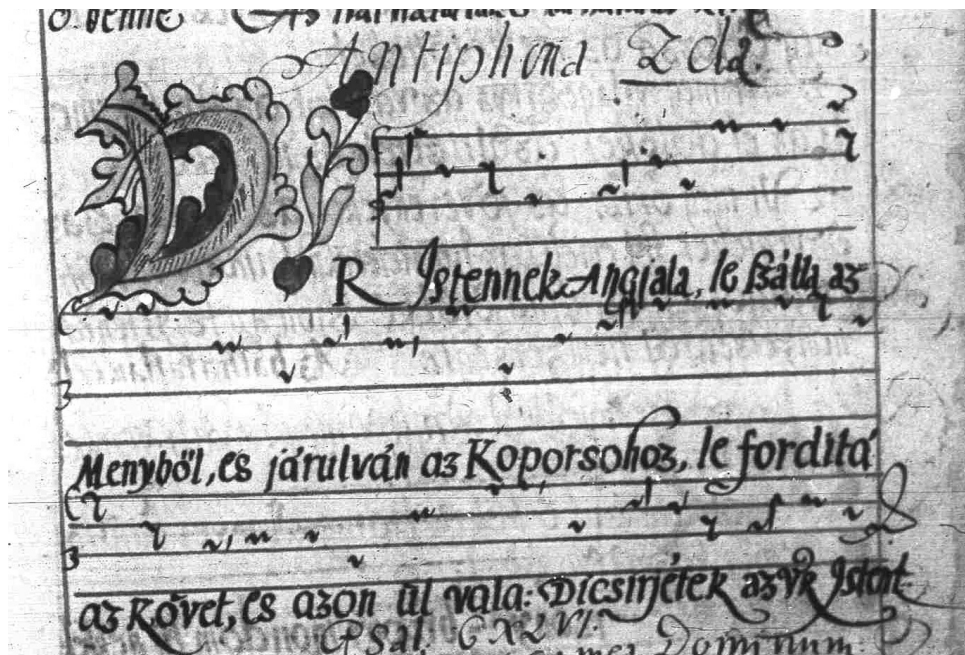
felfegder, hogy Dd3 állafd

214 Antiphonæ quotidianæ.

állafd meg az kár tévő nedvességeket, és fel derítvén

az údót, tarfd meg kegyelmességedből minékünk-

adott ajándékokat. Kegyességnek és minden

4. A Felvinczi Graduál – f59⁵²

Úr - Is - ten - nek an - gya - la le - száll - la a men - ny - ből, és já - rul - ván
 a ko - por - só - hoz, le - for - dí - tá a kö - vet és a - zon ül va - la:
 di - csér - jé - tek az Úr - Is - tent.

⁵² A nehezebb olvashatóság miatt a Felvinczi Graduál tételét átírásban is közlöm.

Az Öreg Gradual, 468a⁵³

én, azt mondgya az Vr Isten, alleluja. Az Vr Isten-

nek Angyalale szál'a menyországból: Es járulván

el forditá az követ, és ül vala felül rajta: Ditséret

légyen Istennek. T/ah Az Iesus Christus meg

⁵³ A tétel szerepel még a Spáczay, Eperjesi és Batthyány Gradualokban, az antifónát záró alleluja viszont csak az unitárius forrásokban – illetve az *Öreg gradual*ban – van megszövegesítve.